

Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԱՐԱՐԱՏԻ, ԱՐԱԳԱԾԻ ԵՎ ՄՈՏԱԿԱ ԼԵՌՆԵՐԻ
ՍԵՊԱԳՐԱՅԻՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Ասորեստանի Թիզբաթիալասար 1-ին թագավորը մ.թ.ա. 1112թ. մի մեծ արշավանք էր ձեռնարկել Հայկական լեռնաշխարհ՝ Նաիրի ցեղամիության դեմ: Իր արձանագրություններում նա պատմում է ինչպես նաիրյան 23 «թագավորների» (ցեղապետարքաների) դեմ տարած հաղթանակի, այնպես էլ հետագա հաջողությունների և ամբողջ Նաիրին «նվաճելու» մասին:¹ Նախ և առաջ նա հանվանե հիշատակում է իր բանակի հաղթահարած 16 «հզոր լեռները» և իր դեմ ելած 23 «թագավորների» երկրները: Ապացուցված պետք է համարել, որ իր արշավանքը Ասորեստանի այս թագավորը սկսել էր ներկայիս Խարբերդ-Դիարբեքիր շրջանից, որտեղ և տեղորոշվում են հիշատակված լեռներից առաջինը և երկրորդը՝ Էլաման և Ամադանան:² Էլաման, անկասկած, հետագա Խարբերդի շրջանի Ելմա-դաղ³ լեռնաշղթան է՝ Հայկական Տավրոսի արևմտյան ճյուղերից մեկը:⁴

Ասորեստանյան բանակը այդ շրջանից Տիզբիսի անձավ-կիրճով մտել էր Արածանիի ավազան, հասել Մանազկերտի շրջան՝ «բախտորոշ ճակատամարտի» վայրը,⁵ իսկ այնտեղից անցել Արածանիի վերնագավառ: Եվրոպական պատմագրության մեջ ժամանակին տեղ գտած այն տեսակետը, թե Թիզբաթիալասար 1-ինը իր նվաճումները հասցրած է եղել մինչև Կասպից ծով և Կուր գետի ավազան, հետագայում մերժվեց,⁶ որովհետև հենվում էր 23 երկրներից Paiteri-ի և Kirini-ի ավելի ուշ հայտնի *Փայտակարան* և *Կուր* անունների հետ ունեցած զուտ հնչյունական մերձավորության վրա: Այսուհանդերձ, Թիզբաթիալասար 1-ինի բանակը Հայկական պարից ոչ միայն հարավ, այլև հյուսիս ընկած շրջաններում է եղել: Դրա մասին են խոսում հետևյալ հանգամանքները:

Թիզբաթիալասարը պարծենում է. «Լայնարձակ Նաիրի երկրին իր ամբողջ սահմանով ես տիրեցի»:⁷ 2. Արձանագրության մեջ հիշատակված 16 «հզոր լեռները» տեղադրության ավելի ընդարձակ տարածք են պահանջում, քան Արևմտյան Տիզբիսի ակունքների շրջանից մինչև Արածանիի վերնագավառ կամ նույն ակունքների շրջանից դեպի հյուսիս՝ մինչև Դայանեի/Տայք ձգված տարածքներն են: 3. Նույնը վերաբերում է նաև Թիզբաթիալասարի «նվաճած» 23 նաիրյան երկրներին: 4. «Հզոր լեռներից» Šahišara-ն (<*Šahi-Šara) և Haštarai-ն (<*Hašt-Arae)՝ ի դեմս իրենց Šara և Arae բաղադրիչների, պարունակում են Շիրակի, Արարատյան դաշտի և Արալի լեռան առասպելաբանական անվանադիրներ Շարալի և Արալի⁸ անունները: 5. Հայկական

¹ И. Дьяконов, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту* (այսուհետև՝ АВИИУ), «Вестник древней истории», 1951, 2, N10,11.

² Ն. Արևիկյան, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 74: И. Дьяконов, *Предыстория армянского народа*, Ер., 1968, стр. 125, пр. 126, стр. 152; Н. Арутюнян, *Бивальна (Урарту)*, Ер., 1970, стр. 40,94-95, 409-411; Նույնի՝ *Топонимика Урарту* (այսուհետև՝ ТУ), Ер., 1985, стр. 24-25, 252:

³ Թ. Հակոբյան, Մո. Մեյիք - Բախտորոշի և Կուրի շրջանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ ՏԲ), հ. II, Եր., 1988, էջ 175:

⁴ Լեռան ժամանակակից Ելմա-դաղ («Ելմա սար») անունը՝ միջնաձայնի և հնչյունի անկումով պահպանել է իր հնագույն անունը: *Elama*>Ելմա հմմտ. *Բազարատ*>*Բազրատ*, *աղթարան*>*աղթրան*, *աշակերտ*>*աշկերտ*, *բաղանիք*>*բաղնիք* և այլն:

⁵ Ա. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Եր., 1933, էջ 22:

⁶ Ն. Արևիկյան, նշվ. աշխ., էջ 59, Я. Манаджян, *О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении*, Ер., 1956, стр. 17-18.

⁷ АВИИУ, N11.

⁸ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Եր., 1981, գիրք Ա, գլ. Ժբ, Ժե, Ժզ, Սերեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Եր., 1939, գլ. Ա, էջ 6:

հին ավանդագրույցը Հայաստանի տարածքում տեղի ունեցած միակ և հայերի համար կորստաբեր բախումը ասորեստանցիների հետ դնում է ոչ թե Վանա լճի ավազանում կամ Հայաստանի մեկ այլ վայրում, այլ, ինչպես հայտնի է դառնում «Արա և Շամիրան» վիպերգից՝ Արարատյան դաշտում:

Արարատյան դաշտից էլ՝ հիմնականում դեպի արևմուտք ուղերթով, ասորեստանյան բանակը հասել էր Դայաենի//Տայք: Այստեղ էր նա հաղթանակ տարել 60 նաիրյան և դաշնակից ցեղերի աշխարհագրի դեմ, այստեղ էր Թիգլաթփալասարը գերեվարել Դայաենիի ցեղապետ-արքա Սենիին, այստեղ էր նրա դաշնակիցներին հալածել մինչև «Վերին ծով», որը, անկասկած, Սև ծովն է:⁹ Ն.Ադոնցի կարծիքով, «Համարյա ստույգ է, որ 23 պետությունները շարված էին այն ճանապարհի երկու կողմերում, որտեղից անցել է ասորեստանյան բանակը»:¹⁰ Ավելացնենք. արձանագրության մեջ հիշատակված 16 «հզոր լեռները» ևս գտնվելու էին այդ նույն ճանապարհի շուրջ: Ասորեստանցիները այդ լեռները «հաղթահարել» էին նաիրյան 23 երկրներով անցնելու ընթացքում: Վ.Ա.Յակոբսոնը նշում է, որ ասորեստանյան բանակի ճշգրիտ արշավուղին մնում է անհայտ, բայց, ըստ երևույթի, այն ընթացել է առևտրական հին ճանապարհով:¹¹ Կարծում ենք, թե նաև ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցած առևտրական այդ հին ճանապարհը հիմնականում այն նույն ուղեգիծն է ունեցել, ինչ ավելի ուշ հռոմեական բանակների արշավուղիների Տոմիսա-Տիգրանակերտ, Տիգրանակերտ-Արտաշատ, Արտաշատ-Սատաղ անբողջությունը՝ արտացոլված հայտնի Պազինտերյան քարտեզում:¹² Կարելի է ենթադրել, որ Թիգլաթփալասար 1-ինի ձեռքի տակ այդ քարտեզն հիշեցնող ինչ-որ հին ճանապարհացույց է եղել՝ գլխավոր ճանապարհների շուրջ եղած «հզոր լեռների» և «երկրների» ցուցումով:

Ամենայն հավանականությամբ, որոշակի համապատասխանություն է գոյություն ունեցել մի կողմից՝ լեռների, մյուս կողմից՝ երկրների միջև: Քանի որ առաջինն հիշատակված էլամա լեռը գտնվել է առաջինն հիշատակված Թումմե երկրում,¹³ իսկ լեռներից վերջինն հիշատակված Շեշեն՝ երկրներից վերջինն հիշատակված Դայաենիում,¹⁴ հետևաբար, մյուս լեռները հերթականությամբ պիտի գտնվեին նույնպես հերթականությամբ հիշատակված երկրներում:¹⁵ Ընդ որում, դրանցից 8-ը՝ Էլամայից սկսած մինչև Թարխանաբե, պիտի տեղորոշել Հայկական լեռնաշխարհի հարավային կեսում, իսկ մյուս 8-ը՝ Էլուլայից մինչև Շեշեն, պիտի տեղորոշել նրա հյուսիսային կեսում: Հերթականությամբ երկու մասի բաժանելով 16 «հզոր» լեռների շարքը՝ ասորեստանցիների արշավուղու հարավային հատվածում կարելի է տեղորոշել Elama, Amadana, Elhiš, Serabeli, Tarhuna, Tirkahuli, Kizra և Tarhanabe լեռները՝ հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք մոտավոր դասավորությամբ, իսկ հյուսիսային հատվածում տեղորոշել Elula, Haštarac, Šahišara, Ubara, Miliadruni, Šulianzi, Nubanaše, Šeše լեռները՝ արևելքից արևմուտք մոտավոր դասավորությամբ: Եթե Թիգլաթփալասար 1-ինի գլխավորած ասորեստանյան բանակի արշավուղու հարավային հատվածի ընդհանուր ուղղությունը

⁹ И. Дьяконов, *Предыстория армянского народа*, стр. 125, пр. 124, стр. 126, пр. 128; Н. Арутюнян, *Бивальна* (Урарту), стр. 40, 412.

¹⁰ Ն. Ադոնցի, *նշվ. աշխ.*, էջ 61:

¹¹ В. Якобсон, *Месопотамия в XVI-XI вв. до н.э.*, "История древнего мира. Ранняя древность", М., 1989, стр. 208.

¹² Թիգլաթփալասար 1-ինի արշավուղու հյուսիսային հատվածի հետ համընկնող և առևտրական ու ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհը, մեր կարծիքով, ընթացել է հիմնականում Արարատյան դաշտ-Շիրակ-Վանանդ-Քասեն-Կարին ուղղությամբ: Արարատյան դաշտից դուրս գալուց հետո ճանապարհն ունենալու էր մոտավորապես այն նույն ուղեգիծը, ինչ ունեն ներկայիս Գյումրի-Կարս-Սարիղամիշ-Խորասան-Հասանկալե-Էրզրում խճուղային և երկաթուղային ճանապարհները:

¹³ Ի տարբերություն հարավային Tummē-ի՝ արևմտյան Tummē//Tummi-ն ներառում էր Թմնիս//Տոմիս ամրոցի և գետանցի շրջանը: Հմմտ. Թմնիս<*Թում-նի-ս և Tummī<*Tum-ni:

¹⁴ Н. Арутюнян, *Бивальна* (Урарту), стр. 42, 415-416.

¹⁵ Մ. Պետրոսյան, «Եղջերավոր»-«գիշատիչ» հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը նաիրյան մի քանի տեղանուններում, «Հայ ժողովրդական մշակույթ», ԳՄԱ ՀԱԻ հանրապետական գիտական մատչյալ, IX, Չեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 1997, էջ 48:

դեպի Հայկական պար էր (այն շրջանցելով էլ ասորեստանյան բանակը մտնելու էր Արարատյան դաշտ), ապա Հայկական պարի արևելյան մասում էր գտնվելու հարավային ութնյակի վերջին լեռը՝ Թարխանաբեն: Որ դա, իրոք, այդպես է, վկայում է նրան նախորդած (ուրեմն, նրանից հարավ գտնված) լեռան *Կիզրա//Կիծրա* անունը:

Կարծում ենք, թե սա Մասիսից հարավ-արևմուտք գտնվող Թոնդրակ (Թենդյուրյուք՝ 3542մ) լեռն է՝ Ծաղկանց (Ալադադ) լեռնաշղթայի հրաբխային ծագում ունեցող ամենաբարձր գագաթը: *Թոնդրակ*, *Թոնդիկ*, *Թոնիք* անունները¹⁶ այս լեռը կրել է իր ծխացող (իսկ ավելի վաղ նաև կրակ արտաշնչող) հրաբխային խառնարանի պատճառով: Կարծում ենք, թե այդ նույն պատճառով է հնագույն դարերում այն կոչվել *Kizra*, *Kisra* (*Kisra*):¹⁷ Ըստ երևույթին, այս լեռնանունն արտասանվել է թե՛ *Kizra/Կիզրա*, թե՛ *Kisra/Կիծրա*՝ մի դեպքում իր հիմքում ունենալով հայերեն *կիզ* («խորոված») կամ *կէզ* (>*կիզուլ* «այրել»)՝¹⁸ արմատը, իսկ մյուս դեպքում՝ *կիծ* (>կծանել, կծել) արմատը: Լեռնանվան երկու տարբերակներում էլ -ra տեսքով առկա է հայերենի -ր ածականի նախածնը (հմմտ. *բարձր*, *եզր*, *մեղր*, *փոքր* և այլն): *Կէզ/կիզ* և *կիծ* արմատների փոխադարձ կապը արժանացել էր Գ.Ջահուկյանի ուշադրությանը:¹⁹ Իսկ դրա ապացույցը տալիս է *կծել* բառն իր «այրել», «գաղել», «կսկծացնել» նշանակություններով: *Կէզ* և *կիծ* արմատների ծագումնաբանական և իմաստաբանական ընդհանուր հենքի մասին է խոսում նաև *կիծ* (>կծանել, կծել) արմատի ձայնդարձ *կայծ* «կրակի պեծ», «կրակ, խարույկ» բառը: Մրանց մեջ -այ/-ի- համարժեքության տեսանկյունից հմմտ. *խայթ/խիթ* (>խթել), *ծայր/ծիր*, *կայտ-իմ/կիտ-ուտ* «մորելս, ծղրիղ», *վայրագ/վիրագ* գույգերը (տեղանուններից հմմտ. *Գորայք/Գորիս*, *Կումայրի/Կումիրի*): Ուրեմն, ապացուցված կարելի է համարել, որ հետագայում *Թոնդրակ* անունով հայտնի լեռը նույն *Kizra//Kisra* լեռն է, որին այդ անունները տրվել են իր հրաբուխ լինելու պատճառով:

Թարխանաբեն լեռան Հայկական պարի արևելյան մասում գտնվելու իրողությունը հաստատվում է նաև լեռների ցուցակում նրանից հետո հերթականությամբ հիշատակված լեռների Էլուլան, Խաշթարանն և Շախիշարան լինելու հանգամանքով: Հյուսիսային լեռների ությակը սկսող Էլուլան, ինչպես բխում է անվան ստուգաբանությունից, համապատասխանում է Գնդասարին: 2974մ բարձրությամբ Գնդասար լեռը գտնվում է Գեղամա լեռնաշղթայի հարավային ծայրին՝ նրա և Վարդենիսի լեռնաշղթայի հատման վայրում:²⁰ Լեռան անունը հստակ ստուգաբանություն ունի՝ *Գնդասար* <*Գունդ-ա-սար (հմմտ. նրա թրք. *Թոփ-դաղ* նույնիմաստ անունը): Էլ-սևա բաղադրիչներից բաղկացած լեռնանվան նման այս նույն արձանագրության մեջ հիշատակված *Elama* և *Elhiš*, խեթական արձանագրություններից հայտնի *Elurija*,²¹ ասորեստանյան արձանագրություններում վկայված *Elamuni*²² հայկական լեռնանունները ևս նույն Էլ-բաղադրիչն են պարունակում: Դրանց հիմքում հայերեն *ել* արմատն է՝ առկա նաև հետևյալ բառերում. *ելուն* «գուրս ցցված», *ելանել* «գուրս գալ, ծագել, բխել», «վեր բարձրանալ» և այլն, իսկ բարբառային *ել-ը* նշանակում է «զառիվեր»:²³ Հ.-ե. *el- արմատից ծագած հայերեն *ել-ի* արմատակիցներից են հին հնդկ. *rōdhati* «բարձրանալ, աճել», ավեստ. *raodaiti* «աճում է», գոթ. *liudan* «աճել» և այլն:²⁴ Հայերեն *ել* «զառիվեր» բառին իր նշանակությամբ ավելի մոտ է հին հնդկ. *rōdhas* «զառիթափ ափ», «թունք» բառը:²⁵

¹⁶ Ս. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Եր., 1963, էջ 53: Գ. Մրվանդտյանց, *Երկեր*, հ. I, Եր., 1978, էջ 56, 398:

¹⁷ Н. А р у т ю н я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 39, ծան. 113:

¹⁸ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, *Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետ՝ ՀԱԲ)*, հ. II, Եր., 1973, էջ 581, 584:

¹⁹ Г. Д ж а у к я н, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, Ер., 1967, стр. 174, пр. 29.

²⁰ Ա. Ա ս լ ա ն յ ա ն, Հ. Գ ը զ ե ա ը յ ա ն, *Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների բառարան*, Եր., 1981, էջ 56:

²¹ В. Х а ч а т р я н, *Восточные провинции Хеттской империи*, Ер., 1971, стр. 72, 75.

²² ТУ, стр. 253.

²³ ՀԱԲ, հ. II, էջ 8-9:

²⁴ Նույնը:

²⁵ Wörterbuch Sanskrit-Deutsch, von, Prof. Dr. Dr. habil. Klaus Mylius, Leipzig, 1980, s. 407.

El-ula լեռնանվան երկրորդ բաղադրիչը արտացոլում է միևնույն հնդեվրոպական արմատի *ol- կամ *öl- («ծռել, ճկել, կորացնել») տարբերակներից որևէ մեկը: Արմատի կարճ տարբերակից է ծագում հայերեն *ողն* բառը,²⁶ հավանաբար, նաև *ոլոն* (<*ոլ-որ-ն) բառի *ոլ արմատը (-որ վերջածանցի համար հմնտ. *բեկ-որ, բուլ-որ, գլ-որ* և այլն): *Ոլոն* նշանակում է «բակլայի կամ մաշի նման ընդեղեն», «խոշոր կաթիլ (քրտինքի, արցունքի)», «կտրված կաթի մեջ ձևացած գնդիկները», «կարկուտի մեկ հատիկը» և այլն:²⁷ Արմատի երկար տարբերակն է առկա *ուլն* բառում, որը նշանակում է «մարգարտի հատ կամ զարդի համար փոքրիկ օղակաձև ապակի», որից են բարբառային *ուլոնք, հլոն* բառերը՝ «ուլոնք» և «ուլոնի մեծությամբ կտոր կամ կաթիլ (շաքարի, քրտինքի)» նշանակություններով:²⁸ Այս բառի նման «ուռուցիկ գնդաձևություն» հասկացությունն է պարունակում Elula լեռնանվան -ul- բաղադրիչը: Ուրեմն, Elula (<*el-«բարձունք» և -ul- «գնդաձև») նշանակում է նույն բանը, ինչ և *Գնդասար* լեռնանունը:

Վերևում նշվեց, որ *Sahi-Sara* և *Hašt-Arae* լեռնանունները պարունակում են առասպելաբանական Շարայի և Արայի անունները՝ որպես երկրորդ բաղադրիչներ: Իսկ ի՞նչ են նշանակում նրանց առաջին բաղադրիչները՝ *Sahi*-ն և *Hašt*-ը: Կարծում ենք, թե դրանք եղել են համապատասխանաբար Շարայի և Արայի մակդիրները: Հանրահայտ են լեռների այս կամ այն աստծուն ձուլված լինելու և նրանց առնչվող անուններ կրելու հանգամանքները: *Արամագը, Աթոռ Անահտայ, Աժդահակ, Վարագ* (Վահագնի անունով), *Աստղիկ* և այլն, նաև լեռների անուններ են: Ժողովրդական մի ավանդություն Մասիսի անվանադիրն համարում է Շարայի եղբայր Ամասիային:²⁹ Լեռները կարող էին կոչվել նաև աստվածների, իսկ հետագայում՝ սրբերի մակդիրներով (հմնտ. *Աստվածածին* լեռը Արևմտյան Հայաստանի Շաքին-Կարահիսար քաղաքի մոտ, *Լուսավորչի* սարը Արցախի Հաղորթի շրջանում): *Sahi-Sara և *Hašt-Arae լեռնանուններում առկա են Շարայի և Արայի ինչպես անունները, այնպես էլ մակդիրները:

Հացահատիկի անձնավորում հնագույն Շարա աստվածությանը,³⁰ ժողովրդական ավանդության հետևությամբ, Մովսես Խորենացին բնութագրում է *յուրվածին և շատակեր* բառերով: Իսկ ժողովրդի պատկերացմամբ, շատակերությունը անբաժան էր ոգելից խմիչքների առատ գործածությունից: Վերջիններս մեր նախնիները ստանում էին նաև հացահատիկներից: Դրանցից մեկի՝ գարեջրի գործածության մասին հստակ տեղեկություններ կան Քսենոփոնի «Անաբասիս» աշխատության մեջ: Նա պատմում է, որ հայ գեղջուկի տանը «կար նաև ցորեն և գարի և ընդեղեն և կրատերների (կարասների – Ս.Պ. և Լ.Պ.) մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ. կրատերների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դներ ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախտոթելի ըմպելիք էր»:³¹ Ըստ երևույթին, Շարան, լինելով անձնավորումը հացահատիկի, միևնույն ժամանակ համարվել է հովանավոր աստվածությունը կերուխումի, խնջույքների, խաղուպարի և ցնծալից ներկայացումների: Ըստ այդմ, նրա *շախի* մակդիրի հիմքում պետք է տեսնել հայերեն *շախ* «ուրախություն, զվարճություն, հանդիսավորություն» և *շահ* «խաղ, պար, ուրախություն»³² բառերի արմատակիցը: Հմնտ. նաև *շախկղի* «բարձրաձայն ծիծաղ, քա՛հ-քա՛հ»³³ ժողովրդական երգերում հանդիպող *շախով-շուխով* (յարի

²⁶ ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 554:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 551:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 592-593:

²⁹ Խ ո ռ է ն ա գ ի, Ա, Ժբ:

³⁰ Ս. Պ է տ ր ո ս յ ա ն, Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1981, թիվ. 3, էջ 188-192:

³¹ Xen. Anab., IV, V, 26 (Քսենոփոն, Անաբասիս, քարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 97):

³² Մտ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. III, Եր., 1944, էջ 491: ՀԱԲ, հ. III, էջ 482:

³³ ՀԲԲ, հ. III, էջ 492:

մասին) բառերը և խնջույքներում այսօր էլ հնչող *շախով* բացականչությունը (հմմտ. մահ «Շախով - բուն»)։³⁴

Սրանց արմատակից *շախ/շահ* բառը, ըստ Հ.Աճառյանի, հավաստի ստուգաբանություն չունի։³⁵ Մեր կարծիքով, այն հնդեվրոպական ծագում ունի։ Գ.Ջահուկյանը բերում է հայերեն բառերի մի ամբողջ շարք, որոնցում հ.-ե. նախածայն *sk- հնչյունակապակցությունը վերածված է շ-ի։³⁶ Դրանց թվում է մահ *շաքիլ* (<*շաք-իլ*, որից՝ *շաքիլ*) բառը՝ ծագած հ.-ե. *skek- «ցատկել, ոստնել» արմատից։³⁷ Արմատի այս նշանակությունն էլ արտացոլված է մեր *շախ* բառում։ Հնդեվրոպական մույն արմատից ծագած բառերից հմմտ. ոռու. cок «արշավ», «ստյուն», «պար», cкакать «ցատկել, ոստնել, ծուլի լինել» փոխաբ. «պարել, աղմկել, ուրախանալ», լիտվ. šokti «ցատկել, պարել» և այլն։³⁸ Որոշ բույսերի համաձագում անուններ ներքին, ավելի խորը կապ են բացահայտում Շարա աստվածության *շախի (<*շախ-ի հմմտ. *այգի*, *բարդի*, *գիհի*, *թեղի* և այլն) մակդիրի և բուսաշխարհի միջև։ Դրանցից են ինչպես *շաքիլ* (<*շաք-իլ) «ծառի տերևներ» (>*շաքիլի* «ընձուղել, բողբոջել»)՝³⁹ այնպես էլ *շախշախ* (<*շախ-շախ) «կոճի կամ եղեբորոսի արմատը» և *շախրուն* (<**շախ-ուրո՞յն*) «քրեկան կամ կաղնչան»⁴⁰ բուսանունները։ Սրանց *շաք և *շախ բաղադրիչների համարժեքության տեսանկյունից հմմտ. միևնույն արմատներից ծագած հետևյալ գույգերը. *քայլ/խաղ* «ժող», *քերել/խաբել*, *քիմք/խմել*, *աքիս/ախագ*, *ցաքատ/ցախ* և այլն։⁴¹ Հնդեվրոպական ուրիշ լեզուներում ևս մեր *շաք և *շախ արմատների հ.-ե. *skek-ից ծագած ազգակիցները հատկացվել են մահ բուսական աշխարհի ներկայացուցիչներին (հմմտ. հին իլ. skaga «ցատկել», բայց հին անգլ. scaega «թուփ»)։⁴² Իմաստի տեսանկյունից հմմտ. հայերեն *ոստ* «ծառի ճյուղ» և *ոստնուլ* «ցատկել»,⁴³ *վագ* «խաղողի ոտ» և *վագել* «ցատկել, արշավել»։⁴⁴

Շարայի *շախի մակդիրը, *շախշախ*, *շախրուն*, *շաքիլ*, *շաքիլի* բառերը՝ իրենց վերոհիշյալ նշանակություններով, ներառվում են Շարայի բուն անվան՝ *Շարայ-ի* գլխավորած իմաստաբանական դաշտի մեջ։ *Շարայ* անունը կապ ունի հնձելու գործողության և հնձի առարկայի հետ։ Նրա հիմքում հ.-ե. *sker- «կտրել, խուզել» արմատն է՝ հիմքը ազգակից լեզուների հետևյալ բառերի. հին հնդկ. *kr̥ntáti* «կտրել», ավեստ. *karəntaiti* «կտրել, մաշկել», հուն. *καίρω* «կտրել, խուզել», հին անգլ. *sciēran* «կտրել, խուզել», հին իռլ. *scara-* «անջատել»։⁴⁵ Այս արմատի ստորին *skr- ձայնդարձը հայերենում տվել է *շար (հմմտ. հ.-ե. *sk->հայ. շ անցման վերաբերյալ վերևում ասվածները), որին անվանակերտ *-այ* վերջածանցի հավելումով ունենք *Շարայ* (վերջածանցի համար հմմտ. *արքայ*, *ափսիհայ*, *մորայ*, *յորայ* և այլն)։⁴⁶ Այս մույն *շար արմատից մույն *-այ* վերջածանցով և նախահավելվածական *ա-* ձայնավորով ունենք *աշարայ/աշորայ* (Արցախում՝ *շարա*) բուսանունը։ Այս բառը նշանակում է «հաճար», բայց մահ «ցորենի նոր ծյած բույսը, նոր ցորեն» (Վանում և շրջակայքում), «տարեկան», «նորարույս խոտ»։⁴⁷

³⁴ «Բառգիրք հայոց», Եր., 1975, էջ 245:

³⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 482:

³⁶ Գ. Դ Ջ ա ս կ յ ա ն, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, стр. 260-263.

³⁷ Նույն տեղում, էջ 260:

³⁸ М. Ф а с м е р, *Этимологический словарь русского языка*, т. III, М., 1971, стр. 645.

³⁹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 507:

⁴⁰ ՀԲԲ, հ. III, էջ 492:

⁴¹ Գ. Դ Ջ ա ս կ յ ա ն, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, стр. 306-307.

⁴² Նույն տեղում, էջ 260:

⁴³ «Նոր բառգիրք հայկազնի լեզուի» (*այստիեսակ՝ Ն-ՀԲ*), հ. II, Եր., 1981, էջ 522:

⁴⁴ ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 292-293:

⁴⁵ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. I-II, Тб., 1984, т. II, стр. 707.

⁴⁶ «Հայոց լեզվի պատմական քերականություն», հ. II, Եր., 1975, էջ 88-89:

⁴⁷ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 216:

Նույն արմատը առանց հավելվածական ձայնավորի առկա է նաև «Շարագահ - շտենարան հորածնի» և *Շարասայ* - «հորթոյ պատկեր» բառերում:⁴⁸ Մրանցից առաջինի *շարա* բաղադրիչը նույնն է Շարայի անվան հետ, իսկ *գահ* բաղադրիչը, ինչպես կարելի է կռահել «հորածնի բացատրությունից, նույնն է *գահինք* «անդունդ» բառի *գահ* արմատի հետ (որից՝ *գահավեժ* «անդունդի մեջ գորված»), որը, հակառակ ընդունված կարծիքի,⁴⁹ կապ չունի իրանական ծագումով, և ճիշտ հակառակ նշանակությունն ունեցող, *գահ* «բարձր նստարան, բեն», «պատվի աթոռ (թագավորի, իշխանի)» բառի հետ: *Շարագահ* բառի *գահ* բաղադրիչը տարբերակն է *գեհ* «փոս, վիհ, գերեզման» բառի, որն էլ, հակառակ ընդունված կարծիքի,⁵⁰ կապ չունի նման հնչող եբրայերեն բառի հետ: *Շարագահ* բառացիորեն նշանակում է «Շարայի փոս», որտեղից էլ նրան տրված «շտենարան հորածնի» բացատրությունը: Այս առիթով հիշենք, «թե քո Շարայի որկորն է, ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն» առածը:⁵¹

Առավել տարողունակ իմաստ ունի *շարասայ* բառը: Այստեղ ևս *շարա* բաղադրիչը նույն Շարայի անունն է: Բառի *սայ* բաղադրիչը ևս ծանոթ բառ է և գալիս է մեր նախնիների առասպելաբանական պատկերացումների ոլորտից: Պայը առասպելական մի էակ էր համարվում, «որ մարդուց է հառաջանում և երեկների հետ է արածում»:⁵² Նրա անվանը հանդիպում ենք նաև *տնայայն* (<տուն-պայ-ն) բարդ բառում, որը նշանակում է «տան պահապան բարի ոգի»:⁵³ Իսկ թե ինչ տեսք է ունեցել խոտակեր (երեկների հետ արածող) այդ բարի ոգին, ցույց է տալիս *շարասայ* բառի վերոբերյալ «հորթոյ պատկեր» բացատրությունը: Այստեղից հետևում է, որ *շարասայ* կոչվել է Շարայի հորթակերպ կուռքը (*պատկեր* բառը նաև «արձան, կուռք» է նշանակել): Հորթի և Շարայի առնչության բացահայտման համար դիմենք հայ առասպելաբանությանն առավել մոտ փոքրասիական-հունական առասպելաբանության զուգահեռ մի կերպարի՝ Դիոնիսոս աստծու դրսևորած այդպիսի կապերին: Հայտնի է, որ «Հույները Դիոնիսոսի մեջ տեսնում էին հողագործության և հացի աստծու: Առասպելները հաղորդում են, որ այդ աստվածը սեփական փորձով ծանոթ էր հողագործի աշխատանքին, որ նա առաջինն էր, որ եզները լծել էր արորին... Այսպիսով, մարդկանց ակունների միջով արորի ետևից բայել և հատիկներ շաղ տալ սովորեցնելով, ըստ ավանդության, Դիոնիսոսը թեթևացրել էր հողագործի աշխատանքը»:⁵⁴ Դիոնիսոսին՝ «Այդ աստծուն հաճախ պատկերում էին կենդանու, հատկապես եզան տեսքով կամ առնվազն նրա եղջյուրներով: Նրա համար կիրառում էին այնպիսի մակդիրներ, ինչպիսիք են՝ «կովից ծնված», «եզ», «եզանման», «երկեղջյուր»:⁵⁵

Բնականաբար, հողագործության բնագավառում հազարամյակների հարուստ ավանդույթներ ունեցող հայը նույն կերպ կարող էր պատկերացնել իր հողագործ և հողագործության հովանավոր աստվածությանը: Հողագործ ու հացահատիկ մշակող հայն էր իր «հորովելներում» եզանը *ախայեր* կոչում, նա էր «Հաց, հացի հրիշտակ, /Արդար յեզան վաստակ/Չըզի արժանի էղնինք»⁵⁶ ասողը: Ըստ այսմ, դժվար է հավատալ, որ *շարասայ* բառը ծագում է ասորերեն *šarāpā* «աթար, կովի թրիք» բառից, որ, իբրև թե միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ը այս դեպքում «ակնարկում է այն հորթագլուխ կուռքը, որ պաշտում էին եզիպտացիք և նրանց օրինակով նաև եբրայեցիք»:⁵⁷ *Շարայ* դիցանունը, *Sahišara* (Շախի-Շարա) լեռնանունը, *շարագահ* բառը *շարասայ* բառի հետ միասին պատկանելով միևնույն լեզվաբանական-իմաստաբանական դաշտին, բացառում են *շարասայ* բառի մեկուսի դիտման արդյունք՝ բերված վեր-

⁴⁸ «Բառգիրք հայոց», էջ 247, 248:

⁴⁹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 502:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 531:

⁵¹ Խորենացի, Ա, Ժբ:

⁵² ՀԱԲ, հ. IV, էջ 15-16:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 16:

⁵⁴ Չ. Ֆրեզեր, Ոսկե ճյուղը, Եր., 1989, էջ 456:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 459:

⁵⁶ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. X, Եր., 1967, էջ 464:

⁵⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 502:

ջին ստուգաբանությունն ու բառակիր կերպարի մեկնաբանությունը: *Շարապայ* կոչվել է մեր հեռավոր նախնիների հողագործ աստված Շարայի հորթակերպ կուռքը:

Շարայի առարկայացում մի վիթխարի եզնագլուխ կուռք է պատկերացվել նաև նրա տիրույթ Շիրակի ամենաբարձր լեռը՝ Արագածը: Այս լեռը Շարային առնչվում է ոչ միայն իր *Sahišara* (*Շախի-Շարա), այլև *Արագած* անվամբ, որը Շարայի մեկ այլ մակդիրն է: *Արագած* <*ա-րագ-ած, որտեղ *րագ (<h.-e. *rag- «եղջյուր») արմատին հավելվել են ա- նախահավելվածական ձայնավորը և -ած//առ վերջածանցը:⁵⁸ *Արագած* նշանակում է «եղջերավոր, եղջերակիր» (հիշենք Գիոնիստի համապատասխան մակդիրը): Շախիշարա լեռը ներկայիս Շարայի լեռը (Կոլզաթ, Դոլզաթ, Սուրբ Հովհաննես)⁵⁹ լինել չի կարող այն պարզ պատճառով, որ սրա համեմատական փոքր բարձրությունը (2474մ) թույլ չի տալիս սրան Թիգլաթփալասար 1-ինի հիշատակած «հզոր լեռների» շարքը դասել: Արագածը իր 4096մ բարձրությամբ այդպիսին պետք է համարվեր, ուրեմն, լիներ Թիգլաթփալասարի հիշատակած *Sahišara* լեռը:

Նույնպիսի մոտեցում ցուցաբերելով *Haštarae* լեռնանվանը, այն կարող ենք համարել կազմված Արայի անունից և *Hašt-* մակդիրից: Վերջինիս *hawš արտասանության դեպքում (սեպ. *h//ju,h*) այն կարող ենք արմատակից համարել *աշտարակ* բառի և *Աշտարակ* տեղանվան: Այս դեպքում ճիշտ կարելի է համարել *աշտարակ* և *աշտանակ* բառերի *աշտ* բաղադրիչների՝ ՆՀԲ-ի հեղինակների առաջարկած նույնացումը:⁶⁰ *Աշտանակ* «ճրագակալ, մոմակալ» նշանակությամբ, բառն իրենց հիմքում ունեցող *աշտանակել* «արիությամբ ձիու վրա ցատկել նստել» և *աշտանակամազ* «մազերը վեր տնկած» բառերն⁶¹ ի նկատի ունենալով, Հ.Աճառյանը սրանց բոլորի *աշտ* արմատի առթիվ գրում է՝ «վերջին երկու բառերը ցույց են տալիս ցցվելու, կանգնելու» գաղափարը, որ առաջացած է փոխաբերաբար»: ⁶² Այսպիսով, *Haštarae* (*հաշտ-Արան) լեռնանվան իմաստը, հավանաբար, «Բարձրալև Արա» կամ «բարձունք Արայի» է:

Դեպի Դայանեմի/Տայք ուղղություն վերցրած ասորեստանյան բանակը Շախիշարա լեռից հետո «հաղթահարել» էր Ubera լեռը: Այս երկու լեռներից առաջինը՝ Շախիշարան, եթե համապատասխանում է Արագածին, ապա երկրորդը՝ Ուրերան, լինելու է *Արշոյ առիճ* լեռնազանգվածը⁶³ (այժմ՝ Յաղլըջա՝ 2966մ, և Ալաջա՝ 2695մ, կոչվող գազաբներով): Այս լեռնազանգվածի սեպագրային Ubera անվան մեջ ևս կարելի է տեսնել նույնպիսի «արջային» դրսևորում, եթե այն տրոհենք U-bera բաղադրիչների: Այս դեպքում ս-ն կարելի է համարել նախահավելվածական ձայնավոր (ս կամ օ), իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ արտացոլումը h.-ե. *bhero- «շագանակագույն», «գորշ, թուխ»⁶⁴ արմատի: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ «Հնագույն ժամանակից այս բառը հատկացված է նշանակելու գանազան անասուններ, հատկապես արջը, որի անունը թաբուի էր ենթարկված. հմմտ. սանս. bhalla-, bhallaka-, հրգ. bero, անգլս. bera, հիւլ. biorn, bersi, բոլորն էլ «արջ»... Մեր մեջ արջը գրեթե պահած է իր բնիկ անունը (արջ բառը -Ս.Պ. և Լ.Պ.) և վերի արմատը հատկացված է բորենիին»:⁶⁵ Խոսքը *բորենի*, *բորեան*, *բորե*, *բորայ* բառերի մասին է:

Ինչպես պարզվում է հնդեվրոպական մյուս լեզուների տվյալներից, նույն այդ արմատով կազմված անունները տրվել են նաև դոդոշին (հունարենում) և կուդրին (լատիներենում, ավեստայի և բալթիկ-սլավոնական լեզուներում):⁶⁶ Նույն այս արմատից են կազմված նաև հայերեն *բորեկ* (<*բորեակ) «թուխ և ճերմակ գույնով կով, չալ կով», և *բորեղ/բոռեղ* (բորեխ/բոռեխ) և *բորեխամուկ* բառերը, որոնցից առաջինը նշանակում է «իշամեղու, մոզ, գոռեղ» «վայրի ճանճերի ցեղից միջատ, բոռի մման, սև կամ թուխ

⁵⁸ Ս. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, «Շարայի ցեղամիությունը», Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ.թ.ա. VI-Vրդ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, թիվ 12, էջ 69-70:

⁵⁹ Ս. Ս ս յ ա ն յ ա ն, Հ. Գ ր գ ե ա ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 150:

⁶⁰ ՆՀԲ, հ. I, եր., 1979, էջ 265:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 265:

⁶² ՀԱԲ, հ. I, էջ 221:

⁶³ Ս. Ե ր ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 40:

⁶⁴ Թ. Գ ա մ կ ր ե լ ի ձ ջ Ե, Բ. Ի վ ա ն օ Վ, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 498:

⁶⁵ ՀԱԲ, հ. I, էջ 477:

⁶⁶ Նույնը:

գույնով (ընդգծումը մերն է - Ս.Պ. և Լ.Պ.), շատ խոշոր աչքերով, սուր խայթոցով», իսկ երկրորդը՝ բորեխամուկ-ը, նշանակում է «սև խլուրդ, խլուրդի մի տեսակ?»⁶⁷ Սրանք ծագում են հնդեվրոպական արմատի միջին՝ *bhor-, ձայնդարձից: Արմատի վերին՝ *bher-, ձայնդարձից ունենք բրոր «պղտոր», «պղտոր ջուր կամ այլ հեղուկ», «մրտ, դիրտ, տիլ» բառը:⁶⁸ Բրոր < *բիր (<*bher-)+որ: Վերջինիս համար հմմտ. -որ վերջածանցը բու-որ, խմ-որ, մու-որ, պղտ-որ և այլ բառերում: Ուրեմն, հ.-ե. *bher- արմատը ավելի վաղ ժամանակներում նշել է գորշագույն մի շարք կենդանիներ: Ըստ երևույթին, հնագույն հայերը այդ արմատով կազմված անուններ են տվել ոչ միայն բորեմուն, իշամեղվին և խլուրդի ինչ-որ տեսակի, այլև արջին՝ ինչպես է հնդեվրոպական ուրիշ մի շարք լեզուներում: Ubera (u-bera) լեռնանվան «արջային ստուգաբանությունը հաստատվում է նույն լեռնազանգվածի ուրարտական դարաշրջանի անվան միջոցով ևս:

Ուրարտուի Արգիշտի 1-ին թագավորի (մ.թ.ա. 786-764թթ.) «Նոռխտոյան տարեգրության» մեջ, Տայքի (Diauhi) և Շիրակի (Eriahi) միջև⁶⁹ հիշատակված Կաթար-գա/Կաթարգայան ցեղի երկիրը (¹Katarza KUR-ni)⁷⁰ համապատասխանում է Արջոյ առիճ լեռնազանգվածին: Այսպիսի տեղադրության մասին է խոսում արձանագրության հետևյալ հատվածը. «Արշավեցի Եթիմունե (երկրի) վրա: Գրավեցի Երիախե (ցեղի) երկիրը, Կաթարգայան (ցեղի) երկիրը, կտրում էի մինչև Իշկիգուլու (երկիրը):⁷¹ Իսկ Իշկիգուլու երկիրը տեղադրվում է «Շիրակ գավառից հյուսիս ընկած վայրերում»:⁷² Մեր կարծիքով, Կատարգա ցեղանուն-երկրանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ -arza-, արտացոլում է հայերեն արջ բառը, որը հնդեվրոպական ծագում ունի:⁷³ Իսկ առաջին բաղադրիչը՝ կաթ/կատ-ը կարելի է նույնացնել դեռևս հավաստի ստուգաբանության չարժանացած հետևյալ բառերի կատ- արմատի հետ. կատար (<*կատ-ար) «լեռան գլուխ, գագաթ»,⁷⁴ կատարունի (<*կատ-աղ-ունի) «եկեղեցու վերնատունը, որ կանանց է հատկացված»,⁷⁵ կատիկ (<*կատ-իկ) «մակալալեզու»:⁷⁶ Ի դեպ, Պտղոմեոսի հիշատակած Կատարձեղնի/Calarzene-ն կապ չունի ուրարտական արձանագրությունների Katarza-ի հետ, որովհետև նույնացվում է Ճորոխի ստորին հոսանքից արևելք տեղադրված Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կղարջք գավառի հետ,⁷⁷ թեև կրում է նույնաբնույթ՝ «արջային» ստուգաբանությամբ անուն: Հմմտ. Կղարջք (<*կղ-արջ-ք) և Կատ-արձեղնի/Cal-arzene-: Ubera-ի «արջային» անուն կրելու մասին է կարծես խոսում նաև Արջոյ առիճ լեռնազանգվածի հարավային ստորոտին գտնվող հինավուրց բերդի Արտագերս//՝ Ἀρτάγερσ անունը:⁷⁸ Արտագերս<Արտագ-եր-ս հմմտ. խեթ. hartagga//*հարտագա «արջ» բառը, որը հայ. արջ բառի հնդեվրոպական արմատակիցն է:⁷⁹

Գայանեիի ուղղությամբ դեպի արևմուտք շարժվելիս ասորեստանյան բանակը «հաղթահարել» էր ևս մեկ նահիդյան «հզոր լեռ»: Թիգլաթփալասար 1-ինի հիշատակած Miliadruni լեռն էր դա՝ Կարմիր փորակ լեռնաշղթան (այժմ՝ Ալլահյուլեքեր, նույնանուն գագաթի բարձր. 3111 մ): Սրա անվան Կարմիր բաղադրիչի առթիվ պետք է նշել, որ հին

⁶⁷ ՀԲԲ, հ. I, էջ 386, 388, 460: Բորեղ (բոռեղ) բառի -եղ վերջածանցը ևս հնդեվրոպական ծագում ունի և հանդիպում է այլ կենդանիների անուններում ևս. հմմտ. տառեղն (<տառ-եղ-ն), մաթի, որջի, ռու. козел, орел, осел և այլն:

⁶⁸ ՀԱԲ, հ. I, էջ 493: ՀԲԲ, հ. I, էջ 400:

⁶⁹ ԿՄ, սր. 105.

⁷⁰ Գ. М е л н и к и ш в и л и, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, N127.

⁷¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիս, հ. I, Եր., 1981, էջ 65:

⁷² Նույն տեղում, էջ 69, ծան. 53:

⁷³ ՀԱԲ, հ. I, էջ 334:

⁷⁴ ՀԱԲ, հ. II, էջ 537:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 536:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 538:

⁷⁷ Plot., V, 12, 4 (տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 59):

⁷⁸ Strabo, XI, 14, 6 (տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 40):

⁷⁹ Գ. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 497: Ս. Պ ե տր ո սյ ա ն, Արջի և եղջերվի հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը հնագույն Շիրակի տեղանուններում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգություն, հանրապետական երկրորդ գիտաժողով, զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 46:

հայերը *կարմիր* ասելով հասկանում էին նաև կարմրադեղինը և ոսկեգույնը: Հմնտ. *կարմրիկն եղեգնիկ* «Վահագնի երգ»-ում (նաև՝ *կարմիր/«ոսկեդրամ»*): Այս տեսանկյունից էլ փորձենք ստուգաբանել լեռնաշղթայի *Միլիադրունի* անունը: Այն բաժանելով *Mili-adr-uni* բաղադրիչների՝ նրանցից առաջինը կարող ենք արմատակիցը համարել *միլեզ* «շիկագույն»⁸⁰ բառի: *Միլեզ* < *միլ-եզ, որտեղ արմատը *միլ-ն* է, իսկ *-եզ-ը* վերջածանց է. հմնտ. *-եզ/իզ* վերջածանցները *կոճղեզ/կոճղիզ, կորիզ, խորիզ* բառերում (նաև Գր. Ղափանցյանի նշած *արալեզ/առլեզ, բզեզ/բզիզ, դզեզ, խլեզ* և այլ բառերում):⁸¹ *Միլիադրունի* լեռնանվան և *միլեզ* < *միլ-եզ բառի *միլ-//միլ-* բաղադրիչները, մեր կարծիքով, հնդեվրոպական ծագում ունեն՝ արմատակիցներն են *մեղր* և *մեղու* բառերի: Հմնտ. «մեղր» նշանակությամբ ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. խեթ. *melit*, լուվ. *mallit*, հուներ. *հուն*. *μέλι*, լատին. *mel*, գոթ. *milio*, հին իռլ. *mil*, երբ սրանց արմատակից վայելեքեն (Ուելսում) *melyn* բառը «դեղնավուն» է նշանակում («դեղնավուն»//«մեղրագույն»):⁸²

Միլիադրունի լեռնանվան *-adr-* բաղադրիչը հայերենին բնորոշ դրափոխությամբ և *հ.-ե.* **d >* հայ. *տ* անցմամբ վերածվելու էր *արտ-*ի, որով այն նույնանում է *արտ արմատի հետ: Այս արմատն է առկա հայ. *արտեսան* < *արտ-ես-ան* բառում: Ըստ ՆՀԲ-ի հեղինակների սա նշանակում է «լեռան գլուխ», իսկ հոգնակի թվով՝ «թարթափք կամ կոպք աչաց մազիք հանդերձ»:⁸³ Դժվար թե բառն իր առաջին նշանակությունը ստացած լինի հունարենի ազդեցությամբ,⁸⁴ իսկ երկրորդ նշանակությամբ ծագած լինի *հ.-ե.* **derep-* «տեսնել» նախածկից,⁸⁵ որովհետև բառն իր երկու նշանակությամբ էլ շեշտում է համապատասխան առարկաների սրությամբ ցցված լինելու հատկանիշը: Ավելի ընդունելի պետք է համարել նրա ազգակցությունը իլյուրերեն *adri* «ժայռ, խութ» բառի հետ, որն իր հերթին զուգադրվում է հին հնդկերեն *adri-* «սար, ժայռ» բառի հետ:⁸⁶ Այս դեպքում *արտեսան* բառի արմատակիցը պետք է համարել նաև Վանա լճի *Արտի* (< *արտ-ի) կղզու⁸⁷ անունը: *Արտեսան* բառի *-եսան/-ես-ան* մասի համար հմնտ. նույն բաղադրիչները պարունակող *երկեսան, հոտեսան, պիտեսան, օրեսան* բառերը:⁸⁸ Իսկ *Միլիադրունի* լեռնանվան երրորդ՝ *-ունի* բաղադրիչի համար հմնտ. *արքունի, ծերունի, տերունի, տիկնունի* և այլն: Այսպիսով, *Միլիադրունի* (*Mili-adr-uni*) լեռնանվան իմաստը «կարմրադեղին ժայռեր» է՝ հետագա *Կարմիր փորակ*-ի զուգահեռը:

«Հզոր լեռներ» ցուցակում Միլիադրունի (Կարմիր փորակ) լեռնաշղթայի անվանը հաջորդում է *Sulianzi* անունը: Ատրեստանցիների արշավուղին՝ Մողանլուի (Սարիղամիշ քաղաքի մոտ) լեռնանցքն անցնելուց հետո նրանց դեմ դիմաց էր բերելու Մեծրաց լեռնաշղթան, որը և կարող էր լինել սեպագրային *Sulianzi* «հզոր լեռ», որովհետև «Կարմիր փորակի ջրբաժան բարձունքները հարավարևմտյան ուղղությամբ շարունակվում են Մեծրաց լեռներ անունով (այժմ՝ Մողանլուղատ), որի արևելյան մասը հարուստ է անտառներով»⁸⁹ (լեռնաշղթան այժմ կոչվում է Չախըր-բաբա): Այս լեռնաշղթայի անտառապատ լինելու իրողությունը հիմք ընդունելով՝ փորձենք ստուգաբանել նրա սեպագրային անունը: Բայց մինչ այդ՝ անտառների և դրանց ծառերի որակի մասին: Այդ անտառները գտնվում են հին հայկական Արեղեանք՝ հետագայի Ներքին Բասեն, գավառի տարածքում: Նրանց վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ ստանալու համար դիմենք Գ. Հակոբյանին, որն իր հայրենի գավառի մասին գրում է. «Մա ունի շատ լեռնահովիտներ, լեռներ և բլուրներ, իսկ հյուսիսային կողմից ընդարձակ, գեղեցիկ անտառներ՝ բազմաթիվ մայրի, մեծամեծ ծառերով»:⁹⁰ Բացառված չէ, որ լեռնաշղթան

⁸⁰ ՀԲԲ, հ. III, էջ 345:

⁸¹ Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1945, էջ 30-31:

⁸² Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 603: ՀԱԲ, հ. III, էջ 302:

⁸³ ՆՀԲ, հ. I, էջ 382:

⁸⁴ ՀԱԲ, հ. I, էջ 343:

⁸⁵ Է. Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 34:

⁸⁶ Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 13, ծան. 8:

⁸⁷ Մ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 41, 45:

⁸⁸ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, էջ 85:

⁸⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Եր., 1971, էջ 16:

⁹⁰ Գ. Հակոբյան, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Եր., 1974, էջ 13:

Մեծրաց կոչվել է հենց այդ «մեծամեծ ծառերի» (մինչև 40մ բարձրությամբ) պատճառով. «Սողանլուի հարուստ ու սքանչելի անտառներն» են դրանք:⁹¹

Մրանց հարում է Մարիդամիչի շրջանը՝ «Փայտնի իր խեժատու անտառներով»:⁹² Գրանց օգտակարության վերաբերյալ Գ.Հակոբյանը գրում է հետևյալը. «Մարիդամիչի և Սողանլուի անտառը հեռու չէր գյուղերից: Անտառից մեծ մասամբ բերում էին հսկայական կոճղեր և չորուկներ: Մրանք այնքան խեժատու էին, որ մոմի պես վառվում էին: Փայտը ջարդելիս սրանց միջից առանձնացնում էին յուղոտ մասը, որը կոչվում էր մարիս և ծառայում որպես կալչան, լուցկի, ճրագ ու մոմ»:⁹³ Խոսքը կոնաբերների կարգին պատկանող ծառերի, մանավանդ դրանցից եղելին (որից՝ եղելին) կոչված տեսակի մասին է: Նրա օգտակարության վերաբերյալ ՀԲԲ-ում կարդում ենք. «Եղելին. Կոնաբերների կարգին պատկանող ծառ, մինչև 40 մետր բարձրությամբ... որ ընդարձակ անտառներ է կազմում և շատ պիտանի է իբրև վառելիքայտ, շինության և ատաղձի նյութ. չամ (Abies pectinata)»:⁹⁴ Իսկ մարիս-ի բացատրություններից են. «Եղելին և այլ կոնաբեր ծառերի արտադրած խեժը, որ դյուրով այրվում է և որից զանազան տեսակ ձյութեր և յուղեր են հանում», «մարիտու փայտի կտոր, որ գործ են ածում իբրև բռնցկելիք, փակոց կամ իբրև ճրագ»:⁹⁵

Այս ծառերի փայտանյութի՝ որպես լույսի ու ջերմության միջոց ծառայելու հանգամանքից ելնելով՝ մենք Sulianzi լեռնանունը բաժանում ենք šuli- և -anzi բաղադրիչների, որոնցից առաջինի հիմքում տեսնում ենք հայերեն շող բառը: Հ.-ե. *k'uo-lo-նախաձևից ծագող շող-ը⁹⁶ նշանակում է ինչպես «արևի ճառագայթ, նշույլ, ցուր», այնպես էլ «լուսավոր, փայլուն» և «տաք»:⁹⁷ Մրանից -ան վերջածանցի հավելումով ունենք շողան «մի տեսակ եղեգ»⁹⁸ բառը, իսկ եղեգը ևս գործածվել է որպես այրվող լուսատու առարկա (շողան < շող-ան. հմմտ. քացան, խթան, կռան, փական և այլն): Շողան-ի պարունակած «ջերմատու» հասկացությունը շեշտվում է շողանալ «տաքանալ, ջերմանալ, կրակ կտրել» բայի միջոցով:⁹⁹ Նրա այս նշանակություններից բխում է, որ շողան-ը միայն եղեգի ինչ-որ տեսակի չի վերաբերել, այլ նաև առավել ջերմություն ու լույս տվող վառվող բուսանյութի՝ մեր կարծիքով, հիշյալ կոնաբեր ծառերի փայտանյութին: Այս դեպքում իր բացատրությունն է ստանում լեռնաշղթայի ժամանակակից անուններից մեկը՝ Սողանլու-ն: Թուրքերենով սա նշանակում է «տխաշատ վայր, տխուտ»՝ կատարելապես անհիմաստ մի ստուգաբանություն: Բայց երբ ի նկատի առնենք, որ նա ավելի հին *Շողանլու ձևից է ծագում (թրք. -լու վերջածանցի հայերեն տեղանվանը հավելելու տեսանկյունից հմմտ. Վանքլու, Վարդանլու), ապա պարզ կդառնա, որ անունը *Շողան նախնական ձևով վերաբերել է լեռնաշղթայի անտառներին: Նույն այդ պատճառով է ստեղծվել Սողանլու/Մեծրաց լեռնաշղթայի Sulianzi (<Šulianzi) անունը (շող > սեպ. šul-) Šuli- < *šulija + anzi- < anzi-:¹⁰⁰

Սեպագրային լեռնանվան առաջին բաղադրիչը եթե փայտանյութի այրվել-լուսավորվելու և այրվել-ջերմացնելու հատկություններն է արտացոլում, ապա երկրորդ բաղադրիչը պետք է ցույց տար հենց փայտանյութը: Կարծում ենք, թե Šuli-anzi բառաբարդի -anzi բաղադրիչի հիմքում հայերեն *անձ չափանյութն արմատն է՝ առկա անձիան կամ անձիանի, անձնի և անձրուտ/անձրութ բառերում: Մրանցից առաջինը

⁹¹ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 11:

⁹² ՏԲ, հ. I, էջ 8:

⁹³ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 76:

⁹⁴ ՀԲԲ, հ. I, էջ 559:

⁹⁵ Նույն տեղում, հ. III, էջ 279:

⁹⁶ ՀԼՊՆԺ, էջ 132 (հմմտ. էջ 232, 233, 258):

⁹⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 528-529:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 530:

⁹⁹ ՀԲԲ, հ. III, էջ 530:

¹⁰⁰ Իմաստային տարբերակման առաջացմանը զուգընթաց, բառի հին (երկար) ու նոր (կարճ) ձևերը կարող են կողք կողքի շարունակել իրենց գոյությունը. հմմտ. վարդապետ և վարպետ (<*վարդպետ<վարդապետ), Բագարատ և Բագրատ (որից՝ Բագրատունի):

նշանակում է «մի տեսակ ծառ»՝ հիշված կաղնիի հետ, երկրորդը՝ «տեսակ մը ծառ»,¹⁰¹ իսկ երրորդը՝ մի տեսակ խեժ կամ ռետին. Sarcocolle»:¹⁰² Առաջին երկու բառը հավասարի ստուգաբանություններ չունեն, իսկ երրորդը համարվում է փոխառյալ պարսկերեն anzarut «է խիժ իմն...» բառից:¹⁰³ Ըստ երևույթին, փոխառյալ կողմը պարսկերենն է՝ նախ հայ. *d* > պարս. *q* անցման պատճառով, ապա այն պատճառով, որ հայերենն ունի *անձ- բուսականություն նշող *անձիան/անձիանի, անձնի* և բարբառային (Սեբաստիա) *անձրուտ* բառերը ևս (վերջինս նշանակում է «մի տեսակ ծաղիկ. ֆարֆիոն»):¹⁰⁴ Այսպիսով, Šulianzi լեռնանվան ընդհանրական իմաստը «լուսատու-ջերմացնող ծառատեսակ» ունեցող լեռ է:

Թիզլափալասար 1-ինի արձանագրության մեջ Կիզրա/Կիծրա (Թոնդրակ) «հզոր լեռից» հետո, իսկ Էլուլա (Գնդասար), Խաշտարան (Արայի լեռ), Շախիշարա (Արագած), Ուբերա (Արջոյ առին), Միլիադրունի (Կարմիր փորակ), Շուլիանզի (Սեծրաց) «հզոր լեռների» շարքից առաջ հիշատակված Թարխասաբե «հզոր լեռը» կարող էին լինել միայն առաջինից հյուսիս, իսկ մյուսներից հարավ գտնված Հայկական պար լեռնաշղթան իր գույգ զագաթներով՝ Սեծ ու Փոքր Մասիաներով:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանների նման,¹⁰⁵ հետագա Այրարատ աշխարհի (Սեծ Հայքի Այրարատ նահանգի) տարածքում Թիզլափալասար 1-ինի հիշատակած նաիրյան լեռնանունների հնդեվրոպական-հայկական ստուգաբանությունները պարզաբանելով դրանք կրած լեռների ու լեռնաշղթաների տեղադրության հարցերը, միևնույն ժամանակ լույս են սփռում լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի բնակչության պաշտամունքի առանձին դրվագների վրա և բացահայտում նրա այրարատյան հատվածի լեզվական պատկանելությունը՝ հնդեվրոպական նախալեզվի ժառանգորդ հնագույն հայերենով նրա խոսելու իրողությունը:

О НАИМЕНОВАНИЯХ АРАРАТА, АРАГАЦА И БЛИЗЛЕЖАЩИХ ГОР В КЛИНОПИСЯХ

___ Резюме ___

___ С. Петросян, Л. Петросян ___

В надписях ассирийского царя Тиглатпаласара I говорится о походах ассирийцев в страны Наيري. Во время похода 1112г. до н. э. армия Тиглатпаласара преодолела 16 “могучих гор” и поведила 23 “царей” стран Наيري. Исходным пунктом похода была страна Тумме, а конечным пунктом – Дайасени. Восьмая гора в списке гор - Тарханаве. Это гора Арарат. Оронимами армянского происхождения являются *Кизра/Кицра* (<*Kiz-ra/*Kiš-ra), *Элула* (<*El-ula), *Хашгарае* (<*Hašt-Arae), *Шахшара* (<*Šahī-Šara), *Увера* (<*U-bera), *Милиадруни* (<*Mili-adr-uni) и *Шулианзи* (<*Šuli-anzi) в области Айрарат.

¹⁰¹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 202:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 204:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 205:

¹⁰⁴ Նույնը:

¹⁰⁵ Ս. Պ Ե տ ը ը ս յ ա ն, «Եղջերավոր»-«գիշատիչ» հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը նաիրյան մի քանի տեղանուններում, էջ 48-49: